

Ólafur Páll Jónsson

Heimspekin sýnir okkur heiminn

Minning um Pál Skúlason (1945–2015)

Páll Skúlason heimspekingur fjallaði um flest svið heimspekinnar og segja má að ásamt nokkrum öðrum heimspekingum hafi hann lagt grunn að íslenskrum heimspekihefð. Viðfangsefni hafa verið allt frá frumspeki til hagnýtrar heimspeki. Páll skrifaði fjölmargar greinar um menntun, gagnrýna hugsun, eðli háskóla og mikilvægi menntunar og lýðræðislegs skólustarfs fyrir farsælt samfélag, en greinin *Menntun og stjórnsmál* frá árinu 1987 varð einmitt kveikja að mínum eigin skrifum um heimspeki menntunar. Það vekur athygli að þegar Páll ræðir erfiðustu mál samtímans á sviði stjórnsmála og siðfræði þá snýr hann ævinlega að menntamáli. Því má segja um Pál, líkt og um John Dewey, að heimspeki hans sé ávallt öðrum þræði menntaheimspeki. Það einkenndi auk þess Pál sem heimspeking að hann vildi ekki einungis *skilja* tengsl manns og heims heldur vildi hann *rækta* þessi tengsl. Menntun, samkvæmt skilningi Páls, felst einmitt í ræktun þessara tengsla.

Ólafur Páll Jónsson (opj@hi.is) er prófessor í heimspeki á Menntavísindasviði Háskóla Íslands.

Philosophy displays the world: In memory of Páll Skúlason (1945–2015)

Páll Skúlason wrote about most areas of philosophy and along with a handful of other philosophers created a philosophical tradition in Iceland. His topics range from metaphysics to practical philosophy. Páll Skúlason wrote many papers on philosophy of education, critical thinking, nature of universities and the importance of education and democratic schools for a flourishing society. His paper *Education and politics* from 1987 ignited my own writings on philosophy of education. It is noteworthy, that whenever discussing the most difficult issues of present times, Páll Skúlason always returns to education. One can, therefore, say about Páll Skúlason, that his philosophy, like that of John Dewey, is always in one way or another, a philosophy of education. It also characterizes Páll Skúlason as a philosopher, that he not only wanted to understand the relation of humans and the world, he wanted to cultivate these relations. Education, according to Páll Skúlason, is a cultivation of those very relations.

Ólafur Páll Jónsson (opj@hi.is) is a professor of philosophy at the School of Education, University of Iceland

Árið 1987 sagði Páll Skúlason að það væri staðreynd að vísitíð íslenskrar menntastefna væri engin til, að íslenska skólakerfinu væri stjórnað stefnulaust og það stefndi út í bláinn. Páll sagði þetta í greininni *Menntun og stjórnsmál* og lét svo auðvitað ekki undir höfuð leggjast að rökstyðja þessar fullyrðingar með ýmsum hætti (Páll Skúlason, 1987). Ég

rakst á grein Páls skömmu eftir að ég hóf störf við Kennaraháskóla Íslands haustið 2005 og var að reyna að koma mér inn í heimspekilega umræðu um menntun. Ég neita því ekki að ég varð hissa á að sjá þetta orðalag í grein eftir Pál því yfirleitt var hann mjög orðvar höfundur. Eitt sinn sagði Þorsteinn Gylfason heimspekingur og samstarfsmaður Páls til margra ára, að helsti galli Páls væri að segja aldrei meira en hann gæti staðið við. En þarna stóð svart á hvítu, komið beint frá Páli, að íslensku skólakerfi væri stjórnað stefnu-laust og að það stefndi út í bláinn. Þetta líkaði mér við. En gat þetta verið satt? Var þetta eitthvað sem hægt væri að standa við?

Þegar ég rakst á grein Páls hafði ég verið að lesa aðalnámskrá grunnskóla og reyna að átta mig á því hvað menntastefna væri og hvers konar menntastefna, ef einhver, væri við lýði á Íslandi. Afraksturinn var grein sem ég skrifaði árið 2007 (Ólafur Páll Jónsson, 2007). Skömmu eftir að mín grein kom út hitti ég Pál og þakkaði honum fyrir greinina sem hann hafði skrifað 20 árum áður. Ég sagði honum að hún hefði hjálpað mér að hugsa um þessi efni en því miður sýndist mér að gagnrýni hans væri enn ekki orðin úrelt. Hann þakkaði mér á móti fyrir að hafa brugðist við þessari gömlu grein, því þetta væru fyrstu viðbrögðin sem hann hefði fengið við henni. Þarna sýndi sig að ein af dygðum heimspekingsins er þolinmæði.

Ég þekkti Pál ágætlega, hafði kynnst honum sem heimspekingi og kennara þegar ég stundaði nám í heimspeki við heimspekiskor Háskóla Íslands. Hann kenndi inngangsnámskeið um heimspeki en auk þess man ég sérstaklega eftir námskeiði um þýska heimspekinginn Georg Friedrich Wilhelm Hegel. Við lásum eitt af hans höfuðritum, eða hluta af því: *Fyrirbærafræði andans*. Þetta var mikið torf og ég náði aldrei sérstöku sambandi við Hegel. Á þessum árum fann ég mig betur í þeirri hefð heimspekinnar sem kölluð er rökgreiningarheimspeki – *analytical philosophy* – heldur en meginlandsheimspekinni – *continental philosophy*. Páll var maður meginlandsins; menntaður í Belgíu og sótti hugmyndir til Þýskalands og Frakklands, Hegels í austri og Riccours og Derrida í vestri. Það var í raun ekki fyrr en ég kom heim eftir framhaldsnám að ég náði virkilega að meta heimspeki Páls. Þetta er svolítið mótsagnakennt því á námsárunum í Kanada og Bandaríkjunum hafði ég sökkt mér ofan í rökgreiningarheimspekina og var enn fjær þeim tyrfnu þælingum Hegels og annarra meginlandsheimspekinga sem Páll hafði kynnt okkur fyrir. En ýmislegt varð þess valdandi að heimspeki Páls átti eftir að verða mér bæði innblástur og uppspretta.

Siðfræði og verufræði náttúrunnar

Þegar ég kom heim frá námi í Bandaríkjunum árið 2001 fór mikið fyrir umræðunni um Kárahnjúkavirkjun. Ég blandaði mér fljótlega í hana – mér fannst ég hafa eitthvað til mála-anna að leggja sem heimspekingur – og áður en varði hafði ég skrifað nokkrar greinar um náttúruna og náttúruvernd þar sem ég beitti hugtökum í heimspeki, bæði í stjórn málaheimspeki, siðfræði og fagurfræði. Ég hafði ekki lagt stund á heimspeki náttúrunnar í námi mínu en til að næra hugsun mína leitaði ég meðal annars í smiðju Páls. Þar var af ýmsu að taka. Á vegi mínum varð ásamt fleiru lítið kver sem Páll hafði gefið út nokkrum árum fyrr, *Umhverfing*. Viðfangsefni Páls í þessu kveri er greinarmunurinn á *umhverfi* og *náttúru*, líka samsvarandi greinarmunur á *umhverfisvernd* og *náttúruvernd*, og svo ýmislegt fleira sem þessu tengist, svo sem eðli tækni og uppspretta gilda.

Á fyrstu blaðsíðum *Umhverfingar* lýsir Páll þrenns konar spurningum sem vakna í siðfræði umhverfis og náttúru. Í fyrsta lagi eru það spurningar sem lúta að siðferðilegum skyldum og réttindum, í öðru lagi spurningar sem lúta að tækninni og áhrifamætti hennar, og í þriðja lagi spurningar sem lúta að ákvörðunum í umhverfismálum. Svör fólks við spurningum af þessu þrenns konar tagi afhjúpa oft djúpstæðan ágreining um umhverfismál og náttúruvernd. Andspænis slíkum ágreiningi á fræðimaður tveggja kosta vól. Annars vegar

að fjarlægjast hið pólitíska rými og takast á við spurningarnar sem hreinar fræðilegar spurningar á síðum fagtímarita og í þröngum hópi kollega. Hins vegar getur fræðimaðurinn lagt til atlögu við sjálfan ágreininginn eins og hann birtist í opinberri umræðu. Hið síðara var leið Páls og með þessu kveri, *Umhverfingu*, stofnar Páll „til málefnalegrar umræðu um þessi djúpstæðu og erfiðu ágreiningsmál“ (Páll Skúlason, 1998, bls. 12).

Rökræðan í *Umhverfingu* er dæmigerð fyrir alla heimspeki Páls. Efnistökin eru jarðbundin, bæði nátengd efnislegum veruleika fólks en einnig samofin þælingum um tungumálið sem fólk notar til að gera sér heiminn skiljanlegan. En á sama tíma lyftir Páll sér upp úr hversdagsleikanum og gerir tilraun til að greina stöðu mannsins í heiminum, það er stöðu vitundarveru í heimi sem er að hluta til óháður hennar eigin tilvist en einnig afsprengi af verkum og hyggjuviti þessarar veru.

Kjarni þeirrar rökræðu sem Páll efnir til í *Umhverfingu* er hugtakaparið *umhverfi* og *náttúra* og þau skilgreinir Páll með skýrum hætti.

Náttúran er ... allt í senn: eðli sem býr í öllum sköpuðum hlutum, öflin sem ráða gerð allra hluta, og heildin sem birtir eðli og öfl hinna sköpuðu hluta. Sköpunin er hér ekki verk mannsins heldur náttúrunnar sjálf. Náttúran er hið skapandi afl, hinir sköpuðu hlutir og sköpunarverkið í heild sinni. (Páll Skúlason, 1998, bls. 34)

Hann vísar síðan að umhverfinu og segir:

Umhverfið er ... afurð af því sköpunarstarfi manna sem fram fer þegar þeir leitast við að breyta náttúrlegum aðstæðum og laga þær eftir þörfum sínum og óskum. Umhverfið er þá hin ytri náttúra umsköpuð af tæknilegu valdi mannsins. (Páll Skúlason, 1998, bls. 35)

Mikilvægi þessa greinarmunar verður ljóst ef við hugum að siðferðilegu mikilvægi náttúru annars vegar og umhverfis hins vegar. Það er einkenni á náttúru, í skilningi Páls, að gildi hennar *sem náttúru* er sjálfstætt gagnvart mannlegum löngunum, hyggjuviti og athöfnum. Eðli hennar og tilurð ráðast aldrei af þessum mannlegu þáttum. Umhverfinu er öfugt farið, tilurð þess er beinlínis afsprengi gilda, hyggjuvits og athafna manna. Hér höfum við verufræðilegan greinarmun á náttúru og umhverfi sem hefur beinar siðfræðilegar afleiðingar: Umhverfi, *sem umhverfi*, hefur ekkert sjálfstætt gildi eða verðmæti á meðan gildi náttúru, *sem náttúru*, er ævinlega sjálfstætt og óháð mannlegum löngunum.

Þessar þælingar Páls opnuðu fyrir mér nýjar hugsanaleiðir og þótt ég hafi síðar viljað gera greinarmun á umhverfi og náttúru með öðrum hætti, þá á margt af því sem ég hef síðan hugsað og skrifað um náttúru og umhverfi rætur í þessu litla kveri (Ólafur Páll Jónsson, 2007).

Menntun sem heimspökilegt viðfangsefni

Eftir að hafa verið á skrapdagakerfinu sem stundakennari við heimspökiskor Háskóla Íslands í nokkur ár fékk ég stöðu við Kennaraháskólann haustið 2005. Ég var kominn á slóðir sem ég þekkti í raun lítt og því mikilvægt fyrir mig að finna hugsun minni í senn kjölfestu og næringu. Ég hafði að vísu stúderað og kennt rökfræði og ýmislegt sem laut að gagnrýninni hugsun, sem vitaskuld er einn af meginþáttum allrar menntunar, og ég hafði líka skrifað töluvert um lýðræði, sem hefur verið eitt af meginmarkmiðum í opinberri menntastefnu síðan árið 1974. En ég hafði ekkert skrifað sérstaklega um menntun, uppeldi eða skólamál og raunar lesið skammarlega lítið um þessi efni. Þau höfðu ekki verið á dagskrá sem heimspökilegt viðfangsefni í námi mínu og eftir að heim kom höfðu önnur efni haldið mér uppteknum.

Til að koma mér inn í þessa hluti tók ég til við að lesa aðalnámskrá grunnskóla sem komið hafði út árið 1999 og satt best að segja varð ég frekar impóneraður. Til að byrja með að minnsta kosti. Ég byrjaði nefnilega á að lesa almenna hlutann sem hljómar svo hvetjandi og framúrstefnulega. Það var eiginlega eins og okkar bestu heimspekingar hefðu samið þennan texta. Eða hljómar þetta ekki vel?

Forsenda lýðræðis er meðvitaður og ábyrgur einstaklingur sem er fær um þátttöku í opnu og frjálsu þjóðfélagi. Hin siðferðilegu gildi samfélagsins verða að endurspeglast í öllu skólstarfi. Umfjöllun um siðfræðileg gildi og forsendur þeirra á heima í öllum námsgreinum. (*Aðalnámskrá grunnskóla: Almennur hluti*, 1999, bls. 17)

Þegar á leið lesturinn fóru þó að renna á mig tvær grímur. Margt virtist rekast á annars horn og ég vissi hreint ekki hvernig ég ætti að skilja þessa samsuðu sem námskráin var. Ég fór að leita að efni sem gæti hjálpað mér að móta hugsun mína og rakst þá á áður-nefnda grein eftir Pál, *Menntun og stjórnmal*. Greinin kom út í bókinni *Pælingar* og er róttæk gagnrýni á hugmyndafræðilegan grunn íslenska skólakerfisins – eða öllu heldur, gagnrýni á algeran skort á hugmyndafræðilegum grunni þessa kerfis. Það er þessi skortur sem leiddi til þess, að mati Páls, að kerfinu sjálfu væri stjórnað stefnulaust á meðan það stefndi út í bláinn. En Páll gerði meira í þessari grein en að benda á stefnuleysi skólakerfisins, hann setti líka fram greiningu á því hvers vegna svo illa væri komið fyrir kerfinu. Það er eiginlega tvennt sem Páll leggur áherslu á í þessari grein. Annars vegar sagði Páll að kerfið sinni ekki því markmiði sem þó ætti að vera höfuðmarkmið þess, hins vegar að tilburðir stjórnvalda til að setja fram stefnu í skólamálu einkenndust af ófullburða skilningi á sjálfu hugtakinu *menntun*. Um fyrra atriðið segir Páll meðal annars:

Eitt höfuðmarkmið menntakerfisins blasir við: stjórnmalamenntun þegnanna. Ef lýðræðisríki á í hlut, hlýtur þetta markmið að hafa forgang í menntakerfinu. (Páll Skúlason, 1987, bls. 333)

Og síðar í sömu efnisgrein segir hann:

Í lýðræðisþjóðfélagi hlýtur höfuðmarkmið stjórnmalamenntunar að vera að aga og þjálfva með þegnunum sjálfstæða gagnrýna hugsun. Ef stefnt er að þessu markmiði hefur það víðtækar afleiðingar fyrir menntakerfið í heild. Hinir almennu skólar eiga ekki og mega ekki líta á það sem hlutverk sitt að skila nemendum út í þjóðlífið í því skyni einu að þeir verði þar hæfir til að ganga inn í tiltekin störf. Jafnvel sérskólar, sem hafa það yfirlýsta markmið að mennta fólk til tiltekinna starfa, verða að rækja hina lýðræðislegu skyldu: að gera nemendum sína hæfari til að gegna þegnlegum (eða stjórnmalalegum) skyldum sínum með því að þjálfva sjálfstæða dómgreind þeirra og efla skilning á mál-efnum samfélagsins. Höfuðmarkmið lýðræðislegrar stjórnmalamenntunar er að kenna fólki að bera skynbragð á ólíka hagsmuni og það sem horfir til almannaheillar. (Páll Skúlason, 1987, bls. 333–334)

Seinna atriðið, hinn ófullburða skilningur á hugtakinu menntun, er að sumu leyti enn alvarlegra en sú staða að kerfið sinni ekki meginmarkmiði sínu. Menntakerfi, sem ekki er grundvallað á haldbærum skilningi á hugtakinu menntun, er ekki bara dæmt til að vera stefnulaust eða tilviljanakennt, heldur er viðbúið að það sé ófært um að koma auga á eigið stefnuleysi.

Lykilatriði í greiningu Páls á hinum algera skorti á hugmyndafræðilegum grunni skólakerfisins var greinarmunurinn á *fræðslu* og *menntun*. Páll segir meðal annars:

Menntakerfið íslenska er fyrst og fremst réttnefnt fræðslukerfi, sem merkir einfaldlega að menntunin, sem það veitir, er fólgin í tiltekinni kunnáttu. Í skólum eiga nemendur að læra. Þeir eiga að læra að lesa, skrifa og reikna og öll önnur fræðsla byggir á þessum grunni. Og það sem er óumdeilt – en er hins vegar *umdeilanlegt* ... – er að öll fræðslan sé og eigi að vera menntandi, þ.e.a.s. eigi að stuðla að þroska nemenda, gera þá hæfari sem *manneskjur* til að heyja lífsbaráttuna og njóta lífsins. (Páll Skúlason, 1987, bls. 340)

Fyrir ýmsum kann þetta að hljóma sem orðhengilsháttur heimspækings en í huga Páls var hér um grundvallaratriði að ræða. Greinarmunurinn á fræðslu og menntun er nefnilega greinarmunur á hinu tæknilega og hinu siðferðilega, því sem ekki getur með nokkru móti verið tæknilegt. Páll útskýrir þetta meðal annars með eftirfarandi orðum:

Eðli allrar *fræðslu* er að skilja menn eftir ófullnægða: fræðslan fær mönnum í hendur tæki í mynd kunnáttu af öllu tagi, en án þess að segja þeim til hvers og hvernig þeir eiga að nota það sem þeir hafa lært, ef það er yfirleitt til nokkurs skapaðs hlutar. Eðli *menntunar* er á hinn bóginn að fullnægja mönnum: menntunin segir mönnum hvað máli skiptir og hvað ekki, til hvers þeir geta lífað lífinu og hvernig þeir eiga að fara að því; hún kennir mönnum að beita eigin dómgreind, nýta frelsi sitt til að móta sína eigin lífshætti og lífsstíl. (Páll Skúlason, 1987, bls. 340–341)

Páll setti þessa gagnrýni á menntakerfið síðan í samhengi við samspil einkalífs og þjóðlífs og vandræði fólks í samtímanum við að finna lífi sínu tilgang.

Þjóðfélag okkar – eins og önnur vestræn þjóðfélög – einkennist af síharðnandi átökum milli þjóðlífs og einkalífs. Þessi átök birtast í ótal þversögnum og uppákomum í lífi fólks.

[Frá sjónarhóli einkalífsins] blasir þjóðlífið við eins og risavaxin og illviðráðanleg vél sem gerir endalausar kröfur til manna um virkni, frammistöðu, árangur og vinnuafköst; hér ganga menn inn í ákveðin hlutverk sem þeir verða að læra að leika og leika vel, ef þeir eiga að njóta sín og hljóta þau laun sem þeim eru lofuð. Hér kemur fræðslan til sögunnar: menn verða að læra og læra æ meira til þess að vera gjaldgengir í þjóðlífinu; krafan um „símenntun“ sprettur af þörfum þjóðlífsins; sá sem ekki getur tileinkað sér nýja tækni og nýja tísku situr einfaldlega eftir í baráttunni um aukin afköst og árangur í starfi. (Páll Skúlason, 1987, bls. 343)

Í gagnrýni sinni byrjar Páll mjög afmarkað og gagnrýnir skólakerfið fyrir að vera stefnulaust. Hann útskýrir síðan að stefnuleysið stafi, að hluta til að minnsta kosti, af skorti á fræðilegri sýn; menn gera ekki greinarmun á fræðslu og menntun, hinu tæknilega og hinu siðferðilega. Þetta veldur svo því að komið er á fót fræðslukerfi sem fólk heldur, af grunnfærni sinni, að sé menntakerfi. Vissulega er ekki þar með sagt að nemendur í skólum fái einbera fræðslu og fari á mis við menntun, því kennarar geta búið yfir skilningi á menntunarhlutverki skólanna þrátt fyrir opinbert stefnuleysi. En menntunin sem skólarnir veita væri þá til komin þrátt fyrir opinbert stefnuleysi en ekki vegna hennar opinberrar menntastefnu.

Að endingu setur Páll þessa annmarka kerfisins í samhengi við líf fólks og stærstu spurningar heimspækinnar, nefnilega spurninguna um tilgang lífsins.

Hér er djúpstæð þversögn í menntakerfinu sjálfu: á sama tíma og þjóðlífið vísar mönnum á einkalífið til að njóta lífsins og finna tilgang þess, vísa skólarnir

mönnum út í þjóðlífið til að finna tilgang sinn í lífinu. Við þessar aðstæður hverfur „tilgangur lífsins“ út í buskann eins og hver önnur draumsýn, þegar veruleikinn kveður dyra á morgnana. (Páll Skúlason, 1987, bls. 343)

Gagnrýnin hugsun og hugmyndafræði

Tvo sunnudaga í röð í október árið 1985 flutti Páll erindi í Ríkisútvarpið um gagnrýna hugsun. Erindin komu svo út sem kafli í bókinni *Pælingar* undir yfirskriftinni *Er hægt að kenna gagnrýna hugsun?* Líklega er þetta frægasta grein Páls og af henni hafa sprottið margvísleg skrif annarra heimspekinga (sjá Róbert H. Haraldsson, Salvör Nordal og Vilhjálmur Árnason, 2005). Í greininni svarar Páll reyndar ekki spurningunni, hvort hægt sé að kenna gagnrýna hugsun, en hann segir ýmislegt um það hvað gagnrýnin hugsun sé.

Gagnrýnin er sú hugsun sem fellst ekki á neina skoðun eða fullyrðingu nema hún hafi fyrst rannsakað hvað í henni felst og fundið fullnægjandi rök fyrir henni. Með öðrum orðum: gagnrýnin hugsun leitar að nýjum og betri rökum fyrir skoðunum sínum og hugmyndum og er þar af leiðandi sífellt að endurskoða þær. (Páll Skúlason, 1987, bls. 70)

Hér persónugerir Páll gagnrýna hugsun og kannski er eðlilegra að líta svo á að hann sé að fjalla um gagnrýnar manneskjur – manneskjur sem tamt er að beita gagnrýninni hugsun – frekar en hugsunina sem slíka. Pælingar um gagnrýna hugsun, eða pælingar um *hvað* það sé að vera gagnrýninn í hugsun og *hvernig* hægt sé að vera það, og svo aftur hvað geti hindrað mann í því og hverjar afleiðingarnar geti orðið af því að vera ekki gagnrýninn í hugsun, hafa verið rauður þráður í allri heimspeki Páls. Hér skiptir ekki eingöngu máli það sem Páll hefur skrifað um gagnrýna hugsun sem slíka – nú seinast ásamt Henry Alexander Henryssyni litla bók, *Hugleiðingar um gagnrýna hugsun* – heldur gengur þessi þráður í gegnum náttúruheimspekina, stjórn málaheimspekina, menntaheimspekina og ekki síst heimspekilegar pælingar hans um háskóla, eðli þeirra og hlutverk (sjá *Háskólapælingar*). Þetta birtist til dæmis með skýrum hætti í greiningu Páls á hugmyndafræði, mikilvægi hennar og afleiðingum.

[Hugmyndafræði er] samtengt safn hugmynda og hleypidóma sem öðlast hefur valdastöðu í mannfélaginu og hvetur fólk til að horfa á heiminn og haga sér á ákveðinn hátt. Hugmyndafræði í þessum skilningi á sér ekki ákveðna talsmenn eins og tiltekin stjórn málaheimspekun eða fræðikenning sem borin er fram í ræðu og riti af hugsandi einstaklingum. Hugmyndafræðin styðst ekki við rök heldur það sem segir sig sjálft og ekki þarf að ræða eða rökstyðja. Þannig kyndir hún undir hugsunarleysi, enda aðhyllumst við yfirleitt ekki hugmyndafræði af fúsum og frjálsum vilja heldur fylgjum henni í blindni og án þess að velja henni fyrir okkur. (Páll Skúlason, 2013, bls. 32)

Hugmyndafræði tiltekens samfélags, eins og Páll skilur hugtakið, birtist í því sem fólk segir og gerir, og ekki síður í því sem það segir ekki og gerir ekki. Á hverjum tíma birtist ríkjandi hugmyndafræði sem hið augljósa – jafnvel það sem fólk kallar heilbrigða skynsemi. Eftir á að hyggja, eftir að tiltekin hugmyndafræði hefur liðið undir lok og ný tekið við, blasir oft við að það sem var talið heilbrigð skynsemi reyndist hvorki sérlega heilbriggt né skynsamlegt (Páll Skúlason, 2013, bls. 32 o.áfr.).

Orðið *hugmyndafræði* er stundum notað með mun afmarkaðri hætti en Páll gerir, nefnilega um tiltekna og afmarkaða kenningu eða safn kenninga og kennisetninga. Þannig gætum við talað um frjálshyggju og sósíalisma sem ólíka hugmyndafræði. Ástæðan fyrir því að Páll hafði meiri áhuga á hugmyndafræði í hinni víðari og jafnframt óræðari merkingu var áhugi hans á því að skilja hvernig við sem manneskjur tökum þátt í veruleikanum

– eða eins og hann gæti viljað orða það: hvernig við tökum þátt í því ævintýri að vera yfirleitt til. Þá skiptir ekki bara máli hvaða yfirlýstu eða meðvitun skoðanir og viðhorf fólk hefur heldur einnig hvað mótar líf þess – jafnt hugsun, gildismat og skynjun – án þess að það geri sér endilega grein fyrir því.

Í greininni *Menning og markaðshyggja* fjallar Páll einmitt um það hvernig markaðshyggja, sem hugmyndafræði í hinni víðari merkingu orðsins, hefur tekið yfir svið mannlífsins þar sem hún á ekki heima, til dæmis almenna menntun.

Þótt markaðshugmyndin eigi sér langa sögu kemur markaðshyggjan sem skilvirk hugmyndafræði ekki til sögunnar fyrr en á síðustu áratugum 20. aldar. Ég tel engan ágreining vera um það að eftir 1980 hafi hún ýtt annarri hugmyndafræði til hliðar í hinum vestræna heimi og smám saman orðið æ áhrifameiri. (Páll Skúlason, 2013, bls. 38)

Um tök markaðshyggjunnar á menntamálum segir Páll meðal annars:

Sjálfur tók ég eftir því um miðjan áttunda áratuginn hvernig markaðshugmyndin fór að gegna lykilhlutverki í umræðu um mennta- og skólamál. Menntakerfið var skyndilega skilið sem markaðskerfi þar sem lögmál framboðs og eftirspurnar ríkja. Þetta viðhorf ... hefur síðan orðið æ áhrifameira í umræðu um skólamál. (Páll Skúlason, 2013, bls. 36)

Páll hefur ekkert á móti markaðshyggju sem slíkri, svo lengi sem hún takmarkast við þau svið mannlífsins þar sem hún á heima, til dæmis markað fyrir vörur og viðskipti. Meinið við markaðshyggjuna er að hún hefur orðið að ríkjandi hugmyndafræði um mannlífið í heild – allt skal lúta lögmálum framboðs og eftirspurnar – og vegna þess að hún er ríkjandi hugmyndafræði en ekki bara ein kenning af mörgum, til dæmis um það hvernig rétt sé að skipuleggja og reka skóla, þá þykir sjálfsgildi að skóla skuli reka eins og hvert annað fyrirtæki. Það þykir heilbrigð skynsemi. En Páli fannst þetta engin skynsemi og alls ekki heilbriggt heldur. Hann var alveg sannfærður um að markaðshyggjan ætti ekkert erindi á vettvang almennrar menntunar.

Skóli er staður þar sem kennari leitast við að koma nemanda til nokkurs þroska með því að aðstoða hann við að tileinka sér tiltekið námsefni. Að útbúa náms efni fyrir nemanda er ekki að selja honum það og að tileinka sér námsefnið er ekki að kaupa það. Að láta umræðu og ákvarðanir í menntamálum ráðast af því að hér sé um viðskipti og rekstrarmál að ræða er gagnrýnisvert vegna þess að með því er horft framhjá því sem er í húfi í skólastarfi, menntuninni sjálfri, þeim hugsunarhætti og kunnáttu sem í henni felst. (Páll Skúlason, 2013, bls. 37)

Stjórnspeki og lífsgildi

Eftir hrunið urðu margir spámenn um liðna tíð. Fáir höfðu hins vegar verið spámenn um framtíðina á meðan fjörið var sem mest. Páll var einn af þeim sem varað hafði við því sem í uppsiglingu var, eins og greinin *Menning og markaðshyggja* ber vitni um. Og eftir hrun var hann einn af þeim sem margir litu til um greiningu á því sem farið hafði úrskaiðis og því sem þyrfti að gera til að endurreisa skaddað samfélag. Í hugvekju, sem hann flutti á jólum 2008 og birtist í *Skírni* næsta ár, sagði hann meðal annars.:

Tilgáta mín eða kenning er sú að lífsgildi þjóðarinnar megi flokka í þrennt ... Fyrst má nefna þau gildi sem varða *efnahaginn* og þau verðmæti og varning sem við þurfum að tryggja okkur með því sem við framleiðum eða kaupum frá öðrum; þessi gildi eru að sjálfsögðu afar margvísleg eftir þörfum fólks og mark-

miðum, og vitaskuld skipta þau okkur miklu máli. Næst koma *stjórnunargildin* sem við þurfum að huga að þegar við skipuleggjum samlíf okkar og tökum ákvarðanir í sameiginlegum málum. Hér ber öryggi, frelsi og frið vafalaust hæst í flestum þjóðfélögum, en þessi gildi eiga að tryggja að við gætum vel að samskiptum okkar og samfélagi. Loks eru þau gildi sem tengjast beint *andlegu* lífi okkar þar sem þekking og trú, list og fegurð, sannleikur og ást eru meðal þess sem okkur þykir nokkru skipta og raunar ýmis önnur gildi sem hugur okkar kann að standa til. (Páll Skúlason, 2013, bls. 73)

Páll setur þessa greiningu á ólíkum gildum í samhengi við réttlætiskenningu Platons og segir svo:

Einn mikilvægan lærdóm má draga af kenningu Platons: Eigi málefni samfélagsins að ganga skikkanlega fyrir sig þurfa að vera uppbyggileg, opin og skapandi tengsl á milli hinna þriggja sviða þjóðfélagsins því að annars nær ranglæti að grafa um sig, spilling og lestir fá þá að grassera og smám saman hættir fólk að leysa lífsverkefni sín af hendi til góðs bæði fyrir sjálf sig og þjóðfélagið í heild. Það er einmitt þetta síðastnefnda sem gerst hefur í okkar þjóðfélagi og þess vegna vitum við líka hvað þarf að gera. Vinna þarf markvisst að því að hlúa að gildunum sem í húfi eru á efnahagssviðinu, stjórnmálasviðinu og í andlegu lífi okkar og gæta þess að þau styðji hvert annað en ekkert eitt þeirra drottni yfir hinum. (Páll Skúlason, 2013, bls. 74)

Í þessari sömu grein segir Páll að lykillinn að því að bæta þjóðlífið – ekki bara að komast út úr kreppunni heldur að komast á þann stað að við sem þjóð getum lifað vel – sé að efla menntun borgaranna.

Viljum við af einlægum ásetningi bæta þjóðfélag okkar hljótum við að leggja höfuðáherslu á að bæta skilyrði skólanna til að gera nemendum sínum kleift að menntast. Þetta kann að virka á ykkur, hlustendur góðir, eins og hver önnur klisja, því að frammámenn þjóðarinnar hafa lofað menntunina og gildi hennar í ræðum sínum um árabíl og jafnvel reynt að sanna með tölum hve vel ríkisvaldið hefur staðið sig í þessum efnum. En tölurnar einar og sér sanna ekkert og talið um gildi menntunar er eintóm klisja nema reynt sé að brjóta til mergjar í hverju gildi menntunar er fólgið. Margir hafa verið óþreytandi við að viðra þann hleypidóm að menntun sé fyrst og fremst fólgin í kunnáttu sem nýtist í atvinnulífinu svokallaða, hagkerfinu sem nærast ekki síst á mannauðnum, fólkinu sem býr yfir kunnáttu til að keyra þetta kerfi áfram. Rétt eins og tilgangur mannlífsins sé að þjóna hagkerfinu, en ekki öfugt. (Páll Skúlason, 2013, bls. 71)

Hér erum við þá aftur komin á þær slóðir þar sem við vorum í upphafi, þær slóðir sem Páll lagði inn á með greininni *Menntun og stjórnmál* árið 1987 og ég nefndi í upphafi þessarar greinar.

Það er athyglisvert fyrir okkur sem vinnum á Menntavísindasviði Háskóla Íslands – og sem erum oft að glíma við að marka okkur stöðu gagnvart öðrum fræðigreinum – að sjá hvernig Páll snýr aftur að menntamálunum þegar hann ræðir erfiðustu mál samtímans. Að þessu leyti er Páll ekki ólíkur John Dewey í hugsun. Fyrir Dewey var heimspekin eiginlega menntunarspeki; menntun var fyrir honum ekki bara heimspekilegt hugtak heldur lykilhugtak í allri heimspeki sem hefur skilning á manninum sem sjálfsvitandi félagslegri veru að viðfangsefni (sjá Jón Ólafsson, 2002). Hinn pragmatíski strengur í Dewey var Páli heldur ekki fjarri. Það einkenndi Pál sem heimspeking að hann vildi ekki einungis *skilja* tengsl manns og heims heldur vildi hann *rækta* þessi tengsl. Menntun, samkvæmt skilningi Páls, felst einmitt í ræktun þessara tengsla. Ég ætla að ljúka þessari

heimspækilegu minningu um Pál Skúlason með tilvitnun í hugvekjuna sem hann flutti á jólum árið 2008.

Þá hafa þau einföldu sannindi viljað gleymast að menntun er fyrst og síðast fólgin í eflingu dómgreindarinnar hjá þeirri sjálfsvitandi veru sem hvert okkar er. Og dómgreindin er hæfileikinn til að fella dóma um gildi hlutanna, um gildi hvers sem vera skal, jafnvel lífsins sjálfs. Eiginleg menntun felst í því að læra að sjá sér farborða, móta samlíf sitt með öðrum í einkalífi og þjóðlífi og þroska hugsun sína um lífið og tilveruna, sjálfan sig, annað fólk og átta sig á því hvað skiptir máli og hvað ekki. (Páll Skúlason, 2013, bls. 71–72)

Grein þessi er byggð á erindi sem haldið var á Menntavísindasviði 11. maí 2015. Yfirskriftin, *Heimspækin sýnir okkur heiminn*, er fengin úr inngangi Páls að bókinni *Hugsunin stjórnar heiminum*, bls. 8.

Heimildir

Henry Alexander Henrysson og Páll Skúlason. (2014) *Hugleiðingar um gagnrýna hugsun*. Reykjavík: Heimspækistofnun.

Jón Ólafsson. (2002). Menntun, reynsla og hugsun. *Skírnir*, 176, vor.

Ólafur Páll Jónsson. (2007). Skóli og menntastefna. *Hugur: Tímarit um heimspæki*, 19, 94–109. Greinin er endurprentuð í *Lýðræði, réttlæti og menntun*.

Ólafur Páll Jónsson. (2007). *Náttúra, vald og verðmæti*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.

Ólafur Páll Jónsson. (2011). *Lýðræði, réttlæti og menntun: Hugleiðingar um skilyrði mennskunnar*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.

Páll Skúlason. (1987). Er hægt að kenna gagnrýna hugsun? *Pælingar*. Reykjavík: Ergo.

Páll Skúlason. (1987). Menntun og stjórnmál. *Pælingar*. Reykjavík: Ergo.

Páll Skúlason. (1998). *Umhverfing*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.

Páll Skúlason. (2013). Menning og markaðshyggja. *Ríkið og rökvísi stjórmmála*. Reykjavík: Háskólaútgáfan. Greinin var upphaflega prentuð í *Skírni*, 182. ári, vorið 2007.

Páll Skúlason. (2013). Lífsgildi þjóðar. *Ríkið og rökvísi stjórmmála*. Reykjavík: Háskólaútgáfan. Greinin var upphaflega flutt sem hugvekja í Ríkisútvarpið á jólum 2008 og prentuð í *Skírni*, 184. ári, vorið 2009.

Páll Skúlason. (2014a). *Hugsunin stjórnar heiminum*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.

Páll Skúlason. (2014b). *Háskólapælingar: Um stefnu og stöðu háskóla í samtímanum*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.

Róbert H. Haraldsson, Salvör Nordal og Vilhjálmur Árnason (ritstjórar). (2005). *Hugsað með Páli: Ritgerðir til heiðurs Páli Skúlasyni*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.

Ólafur Páll Jónsson. (2015). Heimspækin sýnir okkur heiminn: Minning um Pál Skúlason (1945–2015). *Netla – Vef tímarit um upplýðing og menntun*. Menntavísindasvið Háskóla Íslands. Sótt af <http://netla.hi.is/greinar/2015/alm/003.pdf>